
BOJAN JOVANOVIĆ

UDK 394(497.11)"200"
316.728(497.11)"200"

KULTURA I NEKULTURA

Brojne negativne osobine srpskog mentaliteta često se sažimaju u reč *javašluk* koja je postala i oznaka za stanje preovlađujućeg odsustva reda i poraznog ishoda pokušaja da se on uspostavi. Nekažnjiv otpor prema poštovanju zakonom utvrđenih pravila, iskazuje se mogućnošću da se svako, shodno svojim interesima i potrebama, ponaša kako želi. Odsustvo kontrole i neefikasno sprovođenje postojećih zakona, nedostatak smisla za racionalizaciju i red karakterišu mnoge pojave na mapi našeg kulturnog i društvenog života koje se, bez sagledavanja njihovih pravih uzroka, tumače *javašlukom*.

Ukoliko su ovom odomaćenom turskom reči označene pojave kao izraz negativnog sociopsihološkog stanja, onda bi se njihovi uzroci mogli potražiti u sporosti, preziranju vremena i obaveza prema efikasnosti i tačnosti. Sporost koja dovodi do zakašnjenja zapravo je rodno mesto *javašluka*, koji je od sinonima za spori životni ritam i rad – tursko *yavas* u značenju *sporo, polagano*¹ – postao i oznaka pomenutog stanja. Usporavanje i odugovlačenje način je ignorisanja i neizvršavanja dogovorenih i ugovorenih obaveza, i nepoštovanje važećih zakonskih odredbi i pravila koja regulišu oblasti javnog života.

Iz sporosti i zakašnjenja proističu i druga bitna određenja *javašluka*: neodgovoran, nemaran i aljkav odnos prema radu. *Javašluk* postaje crta mentaliteta ljudi koji svoje opiranje poštovanju zakona i pravila iskazuju sklonošću da rade po svom nahođenju i da takvim odnosom prema drugima ostvaruju svoje in-

¹ Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, knjiga 8, SANU i Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1973, 486; P. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, knjiga I, JAZU, Zagreb, 1973; A. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1989.

terese. Prototip tog stanja je javašlija, onaj koji izbegava posao, neradnik i lenština, a kada je prinuđen da radi, onda to čini neodgovorno i nesavesno. On je aljkav, zapušten i prljav, nevoljan da radi kako treba, pa zato pravi greške i ostavlja za sobom prepoznatljive zamrljane tragove. Njegove brljotine se ne čiste i ne ispravljaju, jer simbolizuju okolnu saglasnost da se i tako može. Ovakvo ponašanje zavisno je prvenstveno od sociokulturne realnosti i saznanja o nepostojanju odgovarajućih mehanizama za sprovođenje postojećih zakona, jer se isti pojedinci sasvim drugačije ponašaju u zemljama s dosledno izgrađenim pravnim sistemom. Slici kulturne zapuštenosti sredine doprinosi odsustvo jasne, idejne i planske perspektive o poboljšanju postojećeg stanja koje se slabom motivacijom i neodgovarajućim postupcima samo pogoršava. Ono se najbolje ogleda u odnosu prema javnom vremenu i prostoru koji pokazuje na koji način se shvata njihov značaj u kontekstu organizovanja života i potvrđivanja svog postojanja.

Vrednovanje vremena

Usporeni kulturni ritam, koji određuje zakašnjenje, onemogućava da se ono što treba uradi na vreme, pa se za razloge i opravdanja neefikasnosti navodi aktuelno opšte sociokulturno stanje. Ukoliko se sagledaju njegovi bitni pokazatelji, onda se vidi da nije kašnjenje to koje određuje pojedinačne pojave, već je to odnos prema vremenu kao parametru uređenja privatnog i javnog života.

Zato se već u pokušaju našeg preciziranja vremena pokazuje karakteristična neodređenost, pa se shodno tom osećanju za vreme, sastanci i posete zakazuju ne u tačno već u približno vreme, “oko podneva”, popodne, predveče². To karakteristično “oko” pokaza-

² Za razliku od našeg odnosa prema vremenu, tačnost Engleza ne ogleda se samo u radu njihovih institucija već i u njihovom privatnom životu, čiji uobičajeni, svakodnevni rituali počinju tačno u minut. Opisujući taj život, Borislav Pekić veli: “Na kućama iza nas palili su se prozori. Otpočinjao je engleski porodični život. Tačno u minut, kao što počinju pozorišne predstave. I često upravo toliko i – iskren. Ali, činjenica da su i u njemu ljudi bili usamljeni i nesrećni, nije bila uteha za one koji su usamljeni i nesrećni bili po klupama gradskih parkova tuđine.” – B. Pekić, *Pisma iz tuđine*, Solaris, Novi Sad, 2004, 22. Ukazujući i na negativnu stranu engleske tačnosti naš pisac ističe da se to prefinjeno osećanje za vreme iskazuje kroz teatralizaciju svakodnevlja koja dovodi do stereotipizacije života i simulacije iskrenosti, topline i ljubavi.

telj je nemarnog odnosa prema vremenu koji se ispoljava u netačnim javnim časovnicima, elektronskim medijima i njihovom nepoštovanju programske satnice, poslovičnom kašnjenju naših vozova i autobusa, trajanju sudskih sporova, proseku studiranja, izgradnji stambenih objekata i velikom broju započetih i napuštenih gradilišta. Neefikasan rad parlamenta i višegodišnje neusvajanje važnih zakona³, čiji se predlozi gube između nadležnih ministarstava i nestaju u lavirintu administrativnih službi, pokazuje odnos najviše instance naše zakonodavne vlasti prema vremenu. Pomenimo i neažurne inspeksijske službe koje, međutim, i kada podnesu prijave, one najčešće ne dobiju sudski epilog. U ovom kontekstu izgleda logično da se pojedine knjige štampaju godinama⁴, a značajni datumi iz kulturne istorije obeležavaju sa zakašnjenjem ili se prećute. Zato i prinuda da se dogovoreno uradi u roku ne utiče da se to blagovremeno izvrši, jer se uvek čini u poslednjem trenutku, u cajtnotu, kada strah od neizvršavanja posla i dovodi do neminovnih grešaka. Usporavanje jeste posledica težnje da se lični interes ugradi u izgradnju javnih objekata. Opšte zakašnjenje podstiče potkradanje, otimanje i podmićivanje kojim pojedinci poboljšavaju i ubrzavaju rešavanje svojih problema.

Prepuštanje prirodnom toku stvari, tako što se poslovi odlučno započinju ali se ne završavaju u roku i onda kada je potrebno, nema samo za posledicu kašnjenje već i zaostajanje za drugima, u materijalnom, socijalnom i duhovnom pogledu. U svetu u kojem je brzina i efikasnost pretpostavka rada, svaka sporost je anahronizam koji se potvrđuje sve većim zakašnjenjem u odnosu na one kojima ništa nije dovoljno brzo da ne bi bilo još brže. Postavljanje standarda pro-

³ Tako se od 2006. do 2008. godine nije usvojio zakon o korišćenju već dobijenih inostranih kredita za koje se od trenutka odobravanja uveliko plaća kamata. U istom periodu pojavio se i još uvek čeka na usvajanje i zakon o saobraćaju, na čije urgentno donošenje svakodnevno podsećaju nesreće na našim putevima.

⁴ Na primer, *Istorijski spisi* I, kao 15. knjiga *Sabranih dela Vuka Karadžića*, predata je u štampu januara 1965. a odštampana je novembra 1969. godine, kako stoji na poslednjoj, 542. strani ove knjige običnog formata i standardnog dizajna, što će reći da se ne radi o posebnom i luksuznom izdanju. Kada se to ima u vidu, onda je logično da se veliki projekti, kakav je i pomenuto izdanje Vukovih sabranih dela, rade decenijama, bez izgleda da se završe u razumnom roku.

duktivnosti i utvrđivanja korelacije između kvaliteta i efikasnosti znači da svaki solidno urađen posao treba obaviti u određenom vremenskom roku. Međutim, u našim uslovima neusvajanje i nedosledno primenjivanje ovih kriterijuma utiče na formiranje drugačijeg radnog ambijenta i psihologije zaposlenih.

Iako je poželjno neke stvari raditi polako, takav odnos prema poslu se apsolutizuje, pa se svako ubrzanje smatra lošim. Narodnim poslovicama o žurbi koje imaju negativnu konotaciju, poput: “Samo lenji žure”, “Brzi hod je često posrtanje” ili “Brzonoge prestižu spori”, potvrđuje se uvreženo mišljenje o tome da je bolje biti spor i raditi sporo. U odnosu na sporost, brzina je demonizovana i smatrana vrazjim, odnosno đavolskim poslom⁵, što i jeste tačno kada žurbom ne može da se postigne željeni kvalitet i efikasnost, ali takvi izuzeci ne mogu da se uzimaju za osnov uopštavanja i pretvaranja u princip.

Taj princip ima snagu nesvesnog delovanja kroz naše postupke i nedovoljno jasan i precizan odnos prema važećem kalendaru. Istovremeno korišćenje starog – julijanskog i novog – gregorijanskog kalendara, stvara svojevrsnu prazničnu konfuziju, naročito u vreme kada se Nova godina dočekuje po novom, a Božić slavi po starom kalendaru. Neusaglašenost se ogleda u tome što se praznovanjem Nove godine po gregorijanskom kalendaru prekida božićni post i time narušava vremenski ritam uvođenja u veliki hrišćanski praznik. Ukoliko se ima u vidu da se nakon Božića, četrnaestog januara po novom, odnosno prvog januara po starom kalendaru ponovo dočekuje Srpska Nova godina, onda se u kratkom vremenskom roku, u stvari, tri puta obeležava i slavi početak novog vremenskog ciklusa⁶. Kada se nakon trinaest dana od početka Nove godine, po zvaničnom gregorijanskom kalendaru, dočekuje i tradicionalna Srpska Nova godina, to se čini prkosno, u slavu zakašnjenja.

Koliko ta zakašnjenja mogu da budu fatalna, govori i odnos prema kolektivnim ideološkim zabludama. Za-

⁵ Upor. *Vukove narodne poslovice s registrom ključnih reči*, pod br. 6024, Nolit, Beograd, 1996.

⁶ B. Jovanović, *Praznična vrednost svakodnevlja*, Tradicionalna estetska kultura, Svakodnevlje i praznik, prir. D. Žunić, Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu, Niš, 2007, 27–28.

kasnili smo da se potpuno oslobodimo komunizma, obnovimo višestranački politički sistem, privatizujemo društvena i javna dobra. Tek pod prisilom i voljom drugih raskinuli smo sa zajedničkim državnim tvorevinama kao osnovom svog državnog identiteta, ne shvatajući još uvek da je Jugoslavija prošlost čiji se utopizam ne može produžavati nazivima pojedinih institucija. Svojim aktuelnim i sve većim zakašnjenjem u odnosu na okruženje, a onda i u odnosu na svet, od istorijske i blagovremeno probuđene postajemo zakasnela nacija koja gubi osećaj za povoljan trenutak u kojem se i nemoguće može ostvariti. Ispuštajući upravo takve trenutke, ulažemo potom znatno veću energiju da bismo postigli isti cilj. Iako bi po prirodi zakašnjenja trebalo da budemo u prednosti u odnosu na događaje u svetu, blagovremeno se pripremajući za dolazeće (bilo da zakašnjenje ima pozitivan ili negativan vrednosni znak), zaostajanjem smo kažnjavani tako da se ono najgore najpre nama dogodi.

Zagovornici sporosti možda bi mogli da predstavljaju avangardu svetskog pokreta koja prkosi kultu brzine savremenog sveta, da im se to ne dešava tako što toga nisu ni svesni; odnosno, umesto da vladaju vremenom, ono vlada njima. Ono ih prestiže i gazi zato što odbijaju da se utrkuju s njim. Posledica te ležernosti jeste čekanje da im se stvari dogode, a ne blagovremeno uticanje na njihov ishod. Ovakvom odnosu prema vremenu inherentno je verovanje u sudbinu kao natprirodnu silu kojoj je sve podređeno. Za razliku od ubrzavanja, kojim se sudbina nastoji prevazići, usporenim životnim ritmom ona se čeka. Zato se u osećanju izvesnog fatalizma, unapred predodređenog ishoda svih procesa, začinje određeni pesimizam kao projekcija postojećeg stanja sopstvene nemoći i nedovoljne uverenosti u mogućnost njegove promene. U sporosti, pasivnosti i odsustvu motivacije da se ljudi angažuju kako bi svoje poslove brže uradili, prevladava verovanje u sudbinu i očekivanje da će se događaji dešavati prema unapred određenom scenariju. Na tom osećanju se i zasniva nerealno očekivanje da će se nešto povoljno dogoditi bez neposredne sopstvene aktivnosti i truda da se ostvari željeni cilj. Takvim odnosom nastoji se steći pravo na neodgovornost, jer se daje prednost inerciji životnog toka i verovanju u njegovu nepromenljivost, što je posledica odsustva

motiva da se utiče na promenu i poboljšanje životnih okolnosti.

Premda izgleda paradoksalno da se u toj nezavidnoj situaciji ljudima ne žuri i da ne teže da ubrzaju svoj korak, parališuća sporost osnažuje životnu inerciju i svaku bitnu promenu čini nemogućom. Raditi sve polako i natenane nije samo psihološka podrška smanjivanju nesigurnosti i preventiva od brzopletih grešaka već i načelo u ostvarenju cilja: laganim tempom, pa kada se stigne, težeći se mogućim zastojem i zakašnjenjem. Za kasno ostvarenje cilja stvorene su utešne reči: "Bolje ikad, nego nikad". Ali to – nikad – vrebava iz zastoja i iz sporosti. Sporost u savremenom svetu može da bude prednost samo nad onim koji se u besciljnoj žurbi kreće neznanom kud. Zaostajanje postaje i mentalna karakteristika, pa su zato kod nas mladi oni koji uvek imaju vremena i koji se tako osećaju, bez obzira što u stanju regresije pokazuju kompleks inferiornosti u odnosu na one ispred sebe.

Ukoliko je netačnost izraz nemarnog i neodgovornog odnosa prema vremenu, onda je ona i pokazatelj nevladanja sobom. Umesto vremenski precizno određenih perioda, u kojima bi planirano i zamišljeno trebalo da se izvrši, sama datost trajanja pokazuje se važnijom. Bez želje da se svesno vremenski relativizuje, trajanje se nesvesno apsolutizuje kao način postojanja i samopotvrđivanja. Ovakvim odnosom prema stvarnosti i obavezama vrednuje se, u stvari, vreme kojim se raspolaže. Iako neograničeno i suštinski nedeljivo, ono ograničava svako postojanje, pa ga iz perspektive sopstvene životne ograničenosti delimo da bi ga izmerili i orijentisali se u njemu. Za one koji vreme poistovećuju s novcem, svako zakašnjenje jeste gubitak dela bogatstva, dok oni koji vreme shvataju prirodno ekstenzivno, kao modus svog prostornog trajanja, ne pokazuju razvijenu svest o potrebi njegovog odgovarajućeg vrednovanja. Ono se doživljava i poima kao neiscrpn prirodni resurs, pa se i njegova racionalizacija smatra suvišnom i protivprirodnom.

Uređenje prostora

Primarnost iskustva prostora izražena je u prvobitnom poimanju vremena, jer vreme, kao apstraktna kategorija, najpre je određivano konkretnošću promene u prostornoj ravni. Mereno prelaženjem odre-

đenog puta od polazišta do cilja, vreme je tek kasnije postalo mera kretanja u prostoru. Tradicionalno nesavremeno shvatanje vremena kao pukog trajanja, adekvatno je izraženo u odnosu prema prostoru.

Ambijent u kojem živimo rezultanta je mnogih dosledno ostvarenih ideja o njegovom najoptimalnijem uređenju. Međutim, našu realnost oblikuje i odsustvo iskrenih namera i pravih težnji da je formatizujemo prema standardima savremenog sveta. U prostoru gde bi sve trebalo da bude na svom mestu, vidimo da su pojedine stvari tamo gde ne bi trebalo da budu. Pomešane, postaju činilac nereda, haosa, nečistoće. Pokazuje se da pojedinačni i lični interesi često nadvladavaju one opšte i društvene, a da kolektiv ostaje nemoćan u uspostavljanju željenog reda i vraćanju pomešanih stvari na svoja mesta.

Nasuprot brojnim primerima zloupotrebe javnog gradskog prostora stoji činjenica o izostajanju intervencije odgovarajućih opštinskih inspeksijskih službi. Umesto principijelnosti u poštovanju građevinskih i urbanističkih pravila, suočavamo se s pragmatičnošću tolerisanja i legalizovanja prekršaja. Ogledalo te društvene nemoći uspostavljanja reda i regulisanja javnog prostora tragovi su samovoljnog ponašanja. Odsustvo reda, pravila i planiranja karakteriše naš mikro i makro prostor, urbana središta i celu teritoriju države.

Iako je pijaca određena svojom lokacijom, improvizovane pijačne tezge i prodavce s najrazličitijom robom možemo videti na svim prometnim mestima u našim gradovima. Rođen iz duha javašluka, buvljak postaje pravilo i teško osporiva institucija čije stalno obnavljanje pokazuje moć koja je znatno veća od volje i istrajnosti da se ukloni iz centra grada. Na makro planu prostornog uređenja zemlje, javašluk se ogleda u razmahu divlje gradnje. Utvrđeno je, naime, da u Srbiji postoji preko milion bespravno podignutih kuća⁷. Periferije naših gradova obeležavaju divlja naselja nepredviđena urbanističkim planovima. Desetine hiljada podnetih zahteva za legalizaciju bespravno podignutih objekata pokazuju crtu našeg mentaliteta da najpre činimo a posle mislimo o posledicama urađenog.

⁷ Podatak objavljen u listu *Politika*, 17. maj, 2008, 17.

Tolerisanje divlje gradnje na celoj teritoriji države i divljih pijaca u centrima naših najvećih gradova, uzroci su urbanističkog haosa čiji je prirodni dekor svuda rasuto đubre. Divlja smetlišta i prljavština postaju svojevrсни negativni zaštitni znaci naših gradskih zona. Istorijske, kulturne i duhovne promene gradova, tokom njihove novije istorije, sprečavale su uspostavljanje trajnijeg kulturnog obrasca koji bi adekvatno oblikovao urbani mentalitet. U dramatičnim kulturnim diskontinuitetima tanjila se i prekidala nit istorijskog i kulturnog samopotvrđivanja. Ljudi koji su dolazili iz okolnih mesta i drugih sredina u gradove, donosili su i svoje običaje i navike kojih su se vremenom oslobađali, prihvatajući norme i pravila gradskog života⁸. Taj proces ostavio je traga u mentalitetu ovog stanovništva. Ukoliko bi pokušali da pročitamo te tragove, onda bismo videli da stanovnike naših gradova odlikuje prelaznički mentalitet⁹ koji dolazi do izražaja i u ovom prelaznom, tranzicionom periodu.

Period između dva svetska rata, iz kojeg potiče pomenuta definicija prelazničkog mentaliteta, obeležen je i pojavama neracionalnog ponašanja u rukovođenju javnim poslovima i odnosu prema prirodi. Naime, uprkos činjenici da železnice u svetu donose velike prihode državi, Srbija je i tada finansirala svoju železnicu i tako pokrivala njene milionske rashode¹⁰. Iako je naša zemlja bogata kvalitetnim kamenom, on se iz lenjosti uvezio za potrebe građenja beogradske kaldrme¹¹. U tom kontekstu još je početkom 20. veka upozoravano na pojavu nekontrolisane seče šuma i pustošenja prirode, što je imalo za posledicu presah-

⁸ Posle Drugog svetskog rata naši gradovi postaju velika privredna i kulturna središta i atraktivan cilj za doseljavanje stanovništva iz okolnih krajeva. Taj proces postaje ubrzan i neregularan, tako da populacionu ekspanziju urbanih sredina prati i proces depopulacije sela.

⁹ Ovu karakteristiku izrekao je V. Velmar-Janković za stanovnike Beograda tridesetih godina 20. veka, ali je ona u potpunosti primenjiva i na druge naše gradove izložene istim promenama. Upor. V. Velmar-Janković, *Pogled s Kalemegdana*, Biblioteka grada Beograda, Beograd, 1991.

¹⁰ S. Trojanović, *Stara trgovina*, Trgovinski glasnik, br. 152, 10. juli 1925, Beograd.

¹¹ Nalazeći u lenjosti motiv za ovakve postupke, Trojanović ironično naglašava: "Stenu treba razbiti, tesati i dovlačiti, a iz tuđih zemalja dođu gotove kocke samo da se slažu jedna do druge." – *Ibidem*.

njivanje izvora i gubljenje kvaliteta pašnjaka¹². Od vremena pisanja i objavljivanja ovih tekstova pa sve do danas mnogo toga se promenilo. Međutim, navedeni postupci prepoznaju se i u ponašanju naših savremenika koji svojom površnošću, neumerenošću i neracionalnošću potvrđuju u postojećim društvenim i kulturnim uslovima karakteristike svojih predaka.

Ukoliko je javašluk prvobitno određen sporošću, onda je ova karakteristika ostala da važi u domenu javnih poslova, jer se potreba došljaka za samoaktualizacijom odvija u drugom znaku. Osećaj nedovoljne samorealizovanosti motiviše ove ljude da ulože veliku energiju u materijalno, socijalno i statusno samopotvrđivanje. Zato se u senci prenaglašenog biosa, izraženog težnjom da postignu željeni uspeh u gradu u koji su došli, nalazi njihov etos. Takav ambijent pogoduje onima koji su u potpunosti usmereni ka brzom postizanju željenog uspeha i koji, zahvaljujući svom skorojevičkom mentalitetu, s jedne strane i ostvaruju napredak u društvenom statusu. S druge strane takvi pojedinci, nastojeći da brzo dođu do određene potvrde o svom znanju i steknu odgovarajući obrazovni legitimitet, ostaju “diplomirani primitivci”. Za razliku od vremena između dva svetska rata, kada su skorojevići i “diplomirani primitivci” bili pojedinačna pojava, u postkomunističkom dobu tranzicije oni postaju masovna pojava. Erozija vrednosti i morala omogućila je da se do diploma dođe njihovom kupovinom, kao što i ratni i tranzicioni profiteri, koji su brzo stekli ogromno bogatstvo na nezakonit i nečastan način, dolaze do političke moći kojom stiču potreban društveni legitimitet.

Suprotno vladavini pravila, reda i standarda, javašluk omogućava pojedincima da se shodno svojoj moći tako i ponašaju, jer znaju da ne postoje mehanizmi koji bi ih primorali da čine drugačije. Ukoliko poseduju realnu moć, onda je manifestuju svojim bahatim ponašanjem. Silinom, bukom i bezobzirnošću postupaka nastoje da potvrde svoju osionost i uverenost u to da mogu nekažnjeno da krše postojeće zakone umesto kojih mogu da uspostavljaju zakon svoje volje, čija se tamna strana ispoljava u neograničenoj samovolji. U bahatom zadovoljenju strasti za vladanjem, gubi se

¹² S. Trojanović, *Negdašnja privreda i putevi u srpskim zemljama poglavito na Kopaoniku*, Kolo, Beograd, 1902, 82–84.

mera i nestaje odgovornost, jer stečena moć postaje opsesija. U senci samovolje ostaju važeća pravila i zakoni, sloboda i dostojanstvo drugih. Težeći da materijalizuju svoju političku moć, eksponenti vlasti u Srbiji, od vođa ustanaka i vojvoda do demokratskih revolucionara, pokazuju tu crtu bahatosti koja u pojedinim momentima postaje veoma izražena.

Koreni javašluka

Javašluk je uslovljen različitim činiocima. Kontinuitet negativnih društvenih i kulturnih pojava upućuje najpre na tradiciju i istoriju jedne površnosti. Govoreći o površnosti balkanizma, Trojanović je istakao njegov značaj u oblikovanju karakteristične crte našeg mentaliteta¹³. Iako je pojam *balkanizacija*, izveden od reči *Balkan*, dobio krajem Prvog svetskog rata negativno značenje etničkog rasparčavanja izvesne geografske i političke celine i stvaranja malih i latentno međusobno zavađenih država, balkanizam u značenju površnosti ukazuje na preovlađujući kulturni nivo čijim nametanjem, kao opštevažećim i obavezujućim standardom, one najgore osobine dobijaju legitimitet. Te osobine nemaju genetsko, već sociokulturno poreklo vezano za period turskog ropstva. Zaustavljeni u svom kulturnom razvoju i potisnuti na marginu društva, Srbi su u vreme najveće nesigurnosti nastojali da opstanu u prirodnim, socijalnim i političkim stihijama. U tim okolnostima stvoren je i odgovarajući obrazac ponašanja, čija je religijska osnova bitna za razumevanje njegovog dugog trajanja. Običajna i verska praksa izložena je iskušenjima i promenama u svim vremenima, ali je u kriznim društvenim periodima najteže sačuvati dotadašnju tradiciju. Ukoliko u okviru te tradicije nisu izgrađeni mehanizmi njene samozaštite, onda se njeno razgrađivanje odvija u procesu regresije. Taj proces ogleđa se najpre u rastvaranju i uklanjanju granica koje su diferencirale različite elemente kao činioce jednog sociokulturnog sistema. Time se omogućava ponovno spajanje nespojivog, dovođenje u neposrednu vezu do tada međusobno razgraničenih

¹³ Prepoznajući ovu odliku i u karakteristici tla, on piše: "Nesreća je što kod nas postoji balkanizam ne samo među ljudima nego je isti takav u svemu površan i u zemlji na rudnom blagu". – Upor. S. Trojanović, *Stara trgovina*.

i, prema uspostavljenim i važećim vrednosnim i moralnim kriterijumima, nespojivih elemenata.

U tradicionalnoj kulturi, sociokulturna pravila vezana su za običajnu i religijsku praksu. Dovođenje u pitanje tih pravila ogleda se na nivou običajne prakse, odnosno promene običaja i pravila njihovog praktkovanja. Preovladavanje pragmatičnosti nad principijelnošću ispoljava se u relativizovanju i nepoštovanju obrednih pravila. Ne pridržavajući se crkvenih pravila vezanih za proslavljanje najvećih hrišćanskih praznika i krsne slave, pojedinci smatraju da mogu da ih slave na svoj način. Time se hrišćanski sadržaji paganizuju, a novostvoreni verski sinkretizam ispoljava u spoju nespojivog. U vreme posnih slava priređuju se mrsne gozbe, a povodom proslavljanja velikih hrišćanskih svetaca organizuju se koncerti folk pevačica i moderne gladijatorske borbe u vidu kik-boks mečeva. Otklonom od uobičajenog proslavljanja i slavljenjem na svoj način, uspostavlja se distanca prema zajedničkom koja je u funkciji samopotvrđivanja. Isticanje lokalne posebnosti, koja je dovela do toga da svako selo ima svoj običaj, u funkciji je uspostavljanja međusobnih razlika, čije prenaplašavanje dovodi u pitanje pretpostavljeno jedinstvo. Međutim, kada izostaju čvršće institucionalne forme integracije, onda se i jedinstvo, koje se zasniva na osećanju i verovanju, lako razgrađuje. I upravo paganski sloj tradicionalne narodne kulture omogućava da se ta različitost negativno ispolji u sklonosti ka međusobnim podelama i sukobima. Zato apel za slogom ima značenje vapaja za individualnim i kolektivnim spasom.

U vlasti nemirnog duha

Religijska dimenzija odnosa prema prostorno-vremenskom realitetu ima svoje dublje korene u istorijskim i sociokulturnim procesima kroz koje je, tokom vekova, prošao srpski narod. Živeći prvenstveno u selima, srpsko stanovništvo je u okviru patrijarhalnih zadruga čuvalo svoju veru, negovalo tradiciju i razvijalo osećanje solidarnosti. Raspadanjem tih socijalno-ekonomskih zajednica sredinom 19. veka, počinje da opada dotadašnja vitalna moć sela. Stalne borbe između Turaka i hrišćana od 17. veka, koje su zahvatale i Balkansko područje, onemogućavale su da se u dužem periodu uspostavi stanje životne i so-

cijalne sigurnosti. Dok je u drugim državama seljak bio vezan za zemlju, Srbi su bili pokretljivi i uvek spremni na akciju.¹⁴ Suprotstavljajući se Turcima, tako što je odlazio u hajduke i dizao bune, srpski seljak je vekovima vodio neizvestan život. Pod pritiskom nasilja i straha od surovih odmazdi, napuštao je svoja ognjišta, što ga je sprečavalo da se životno ustali i ukoreni na određenom području. Stalna prinudna fizička pokretljivost u funkciji elementarnog životnog opstanka odrazila se i u njegovom duhovnom nemiru. U tom kontekstu, karakteristična impulsivnost, nekontrolisano reagovanje i nesposobnost savladavanja emocija, iskazuje se i kao posledica odsustva odgovarajuće kulture. Ukazujući na ovaj momenat, Bogdan Popović smatra da psihološka analiza violentnog tipa, koji u nas postoji u mnogobrojnim primerima, nije potpuna ni dovoljno duboka ako se u njemu, osim posebne vrste južnjačkog temperamenta koji se ispoljava u burnim reakcijama, ne vidi i velika doza nekulture¹⁵. Ukoliko se osećanje, koje je za ovog autora arhaično, pretvara u veliko uzbuđenje, onda onaj koji je njim opsednut regredira na ranije i primitivne razvojne faze. Zato, obuzet neprijateljskim osećanjem u jačoj meri, čovek prestaje da bude civilizovan. S obzirom na to da i u drugim narodima postoje ljudi "vrelog" temperamenta, koji se ipak ne ispoljavaju kao violentni, odnosno žestoki tipovi, Popović ističe da pod istim nadražajem takav tip ne pokazuje uvek svoju žestinu. "On je žestok kad misli da mu se može; a kad naiđe na otpor za kojim oseća blisku kaznu, on ne samo da prestaje biti žestok tip nego postaje biti i mnogo blaži nego što treba. To dokazuje da on ume da se savlada, i da nije 'žestok tip' na vrstu eksplozivne materije koja će eksplodirati u svakoj prilici. Ako je on 'žestok' zato što se nije naučio savladati onda kad je lepo i dužnost savladati se, zato što je

¹⁴ V. Ćorović, *Istorija Srba*, Imprime, Niš, 2006, 630. – Govoreći o toj odlici svojih sunarodnika, Sreten Marić ističe da je u odnosu na seljaka u zapadnoevropskim državama, koji je do Prvog svetskog rata nosio drvene cipele kao simbol svoje vezanosti za zemlju, srpski seljak u svojim opancima bio hitar, pokretljiv i sposoban da se lako seli i brzo pređe velika rastojanja. – S. Marić, *Razgovor s Radmilom*, Sreten Marić, danas, separat Književna reči, broj 232, 25. april, Beograd, 1984, 2.

¹⁵ B. Popović, *Obuzdavajuće osećanja*, Listići i drugi članci, Sabrana dela, knjiga VI, prir. I. Tartalja, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2001, 212.

nekulturan; što ga život, iskustvo, društvo, stege odgozgo ili sa strane, nisu naučili da se savlađuje ovde gde bi se svaki kulturan čovek savladao. Oko njega i njegovih predaka živeli su drugi ljudi tobožnjeg 'žestokog' tipa od kojih se žestoki tip nije imao čemu naučiti i koji takođe nisu znali za moralnu disciplinu. 'Žestoki tip' je nekulturan tip"¹⁶. Imajući u vidu ove karakteristike, jasno je da se bez odgovarajućeg kulturnog obrasca, trajnije edukacije i sistematskog vaspitanja ne mogu otkloniti pomenute mane, već se i u promenjenim uslovima samo obnavljaju i ispoljavaju u drugačijim vidovima.

Za formiranje pojedinca u odgovarajuću ličnost kulture potrebno je u datom obrascu uspostaviti i princip poštovanja zakona. Ukoliko bismo pokušali da pronađemo korene pomenutog ponašanja, onda bismo najpre morali da sagledamo posledice neadekvatnog poimanja zakona kao opšte regulativnog društvenog principa. Iz takvog poimanja zakona proističe i nerazvijen osećaj za zajednicu, opšte i državno dobro. Otpor prema zakonu i sumnja u regularnost njegovog izvršenja potiče iz vremena negativnog odnosa prema turskoj vlasti koja se doživljavala kao okupatorska i tuđa. Umesto opšteg poverenja u vladavinu zakona, prevladava subjektivno verovanje u pravdu i razvijen osećaj za pravdoljubivost. Za razliku od Engleza, koji poštuju zakon, mi smo njihova suprotnost, a u određenju našeg identiteta i odgovora na pitanje ko smo, sažeti odgovor bi glasio: "Srbi nisu Englezi".¹⁷ Ovakav odnos prema zakonu iskazuje se i kao karakteristika mentaliteta koji se ispoljava u korišćenju drugih, nelegalnih sredstava za ostvarenje ličnih interesa. Budući da zakoni ne mogu da regulišu i predvide sve moguće situacije i izričito sankcionišu postupke, ono što nije izričito zabranjeno smatra se u nas dopuštenim, a ukoliko su izvan vidokruga i domašaja organa reda, često stimulisanih da zažmure, i prekršaji postaju dozvoljeni.

Prenaglašena pravdoljubivost vrsta je utehe poraženih bezakonjem kome su i sami doprineli. Nepoštovanje postojećih zakona i odsustvo težnje da se oni po-

¹⁶ *Ibid*, 212–213.

¹⁷ M. Ekmečić, *Spadaju li i mane u nacionalni karakter*, Danica, srpski narodni ilustrovani kalendar za 2001, Vukova zadužbina, Beograd, 2000, 272.

boljšaju, snižava kulturni novo sredine i približava je njenom prirodnom stanju. O pojavi javašluka može se preciznije govoriti kao o segmentu javnog života čiji duh divljine ovladava formama koje su se kulturno već potvrdile u domenu “pripitomljene misli”. Dok se divljina kultiviše u vidu novog primitivizma, postajući ni manje ni više izazovnija od bilo koje druge institucije smeštene između prirode i kulture, dotle se u istoj ravni može pratiti kako metastazični proces divljine ovladava institucijama čija je utemeljenost u kulturi obećavala izvesnu otpornost prema ovakvim procesima. Pad na niži stepen kulture, praćen njenom naturalizacijom, dovodi društvo u stanje u kojem preovladavaju prirodni zakoni opstanka. U takvom ambijentu, nedovoljno jasna i sankcionisana pravila za tačnim izvršavanjem radnih obaveza imaju za posledicu poslovičnu nemarnost, neizvršavanje dužnosti i nesavesno poslovanje. Takav ambijent postoji kao neki poseban svet, određen odnosom prema javnom prostoru i vremenu kao činiocima društvene i kulturne stvarnosti.

Da li javašluk, koji osporava opštevažeća pravila i težnju da se ona uspostave i primenjuju, ima svoja pravila?

Iz navedenog je jasno da je to pojedinačna svojevoljnost koja se, kao anarhoidno ponašanje zasnovano na pragmatičkom voluntarizmu, lako pretvara u samovoljnost. Pravila javašluka na tom nivou ispoljavaju se kao odsustvo odgovarajuće pravne regulative i nedosledne primene postojećih zakona, što omogućava preovladavanje pragmatičkog nad principijelnim. Umesto da se svakom članu kolektiva olakša život u društvu, javašluk usporava taj život, zamućuje, otežava, i za posledicu ima njegovo osipanje i rasulo. Uslovljen nedovoljno jasnim prostorno-vremenskim granicama sociokulturnih sadržaja, javašluk potkrepljuje iluziju pojedinaca da radeći po svom i prenebre-gavajući opšta pravila mogu pre ostvariti neku korist. Međutim, prevare, podmićivanja, “saplitanja”, zlona-mernosti i pakosti, koje članovi kolektiva ispoljavaju jedni prema drugima, otežavaju socijalnu komunikaciju i sprečavaju odgovarajuću realizaciju društvenog potencijala. Zato, sve što bi bilo jednostavno, jasno i efikasno, postaje nemoguće i strano, jer se mentalitet javašluka i zasniva na usporavanju, zamućivanju i komplikovanju relacija, zarad ostvarenja lične koristi.

Sačinjen od čitavog niza elemenata vezanih za navike, uverenja, predrasude i inerciju, javašluk je bitna karakteristika srpskog mentaliteta čija se pravila otkrivaju njegovom posmatraču i istraživaču, a ne i onima koji su ih nesvesno prihvatili i žive po njima. Njihov obrazac ponašanja nije, međutim, genetski prenosiva odlika, jer se isti potpuno drugačije ponašaju u sredini u kojoj se ne toleriše osporavanje javnog reda i kršenje postojećih pravnih normi.

Stanju javašluka pogoduje nepostojanje odgovarajućih institucija utemeljenih na stvarnim vrednostima kao nosiocima obrazovnog i vaspitnog sistema, pa pojedinci koji bi trebalo da rade jedno – misle na drugo a počnu da se bave nečim trećim. U toj difuziji se i težnje ka velikom dobru pretvaraju u svoju suprotnost. Međutim, i pored želje da se ponašamo shodno navedenom standardu, da ne radimo ono što hoćemo, već ono što nećemo, sile koje nas sprečavaju da ostvarimo željeni cilj ukazuju na svoju moć. One su nekada predstavljane kao demoni, poput negativne vile koja je ometala građenje Skadra. Rušeći već izgrađeno, one sprečavaju naše samoizgrađivanje, odnosno naše dolaženje do cilja. Danas te demone možemo pronaći u nama samima, u onom delu našeg bića nad kojim nemamo potrebnu kontrolu i koje ima vlast nad nama, umesto da mi vladamo nad njim. Haotičnost i anarhoidnost, koje vladaju nama, onemogućavaju da racionalno organizujemo i uredimo kolektivni život. Ukoliko je oslabljena težnja ka doslednosti i principijelnosti u senci prejakog motiva za pragmatičnošću, improvizacijama i samosnalaženjem, onda je dominacija taktičkog nad strateškim umom samo najopštija odrednica našeg dugotrajnog nezavidnog stanja koje, povlađujući ovom mentalitetu, postaje činilac njegovog održavanja.